

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/1>

ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ЯК ФОРМИ ПРАВА

LAW PRINCIPLES AS FORMS OF LAW

**Мінченко О.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національна академія внутрішніх справ**

Актуальність теми зумовлюється необхідністю акцентування уваги на розгляді принципів права як форм права, що дасть змогу відійти від інтерпретації їх як факультативних порівняно з нормами права, а також стане внеском у розвиток теорії правових систем через переосмислення джерел права, властивих тій чи іншій правовій родині. Зазначено, що сучасне висвітлення проблематики принципів права стане фактором відходу від сприйняття теорії права як теорії вітчизняного права (національної енциклопедії права). Визнання багатьма державами (у тому числі, Україною) верховенства права як основи національної системи права, проголошення ними на пряму на розбудову правової держави, а народу як єдиного джерела влади обумовлюють актуалізацію питання саме принципів права як джерела національного права.

Грунтуючись на аналізі правничої наукової літератури, доходимо висновку, що в окремих публікаціях окремих учених правовим принципам відводиться роль форм права. Однак таких праць небагато, тому існує необхідність подальшого висвітлення досліджуваної категорії в означеному контексті.

Акцентується увага на наукових дискусіях щодо співвідношення понять «форма права» та «джерело права», хоча зазвичай під час викладення відповідного матеріалу означені терміни сприймаються як ідентичні за змістом та позначаються як «форма (джерело) права». Виходячи з етимології терміна «форма права», аргументуємо необхідність саме його використання в межах дослідження.

У роботі наведено окремі положення практики Європейського суду з прав людини, у яких відображено первинність принципів права порівняно з приписами законодавства.

Зазначено, що, діючи відповідно до вимог принципів права, людина реалізує вимоги права загалом. Саме принципи права визначають вектор удосконалення законодавства, а не навпаки.

Аргументовано, що дійсна природа принципів права не може зводитись до другорядної ролі принципів порівняно з юридичними нормами, зокрема, через необхідність відображення принципів права у тексті нормативно-правових актів, а також зведення основоположних ідей про право, його сутність та зміст до правових норм.

Резюмовано, що саме принципи права є тими явищами, що визначають зміст і спрямованість національного законодавства; саме через реалізацію у поведінці членів суспільства принципів права досягається стан правопорядку. Саме принципи права є важливою формою існування права.

Ключові слова: норма права, право, принцип права, правовладдя, форма права.

The urgency of the topic is stipulated by the necessity to focus on the principles of law as forms of law, which will allow moving away from the interpretation of them as optional in comparison with law norms, and will contribute to the development of legal systems theory by rethinking the sources of law inherent in one or another legal family. It is indicated that the modern coverage of the problems of the principles of law will be a factor in moving away from the perception of the theory of law as a theory of domestic law (national encyclopedia of law). Recognition of the rule of law as the basis of the national legal system by a number of states (including Ukraine), their proclamation directly to the development of a law-abiding state, and the people as the only source of power determines the actualization of the issue of the principles of law as a source of national law.

Based on the analysis of legal scientific literature, it is concluded that in some publications of individual scholars, law principles are assigned the role of forms of law. However, such papers are few. Therefore, there is a need for further coverage of the studied category in this context.

Emphasis is placed on scientific discussions on the correlation between the concepts of "form of law" and "source of law", although, usually, when presenting the relevant material, these terms are perceived as identical in meaning and are referred to as "form (source) of law". Based on the etymology of the term "form of law", it is argued that it is necessary to use exactly this term within this study.

The paper presents some provisions of the European Court of Human Rights practice reflecting the primacy of the principles of law in comparison with the law breves.

It is indicated that acting in accordance with the requirements of the principles of law, a person implements the requirements of law in general. It is the principles of law that determine the vector for legislation improving, and not vice versa.

It is argued that the true nature of the principles of law cannot be reduced to the secondary role of principles in comparison with legal norms, in particular, due to the need to reflect the principles of law in the text of regulations, as well as the need to reduce basic ideas about law its essence and content to legal norms.

It is summarized that the principles of law are the phenomena that determine the content and direction of national law; it is through the implementation of the principles of law in the behavior of members of society that the state of law and order is achieved. It is the principles of law being an important form of law existence.

Key words: rule of law, law, principle of law, rule of law, form of law.

Актуальність. Досі у навчальній правничій літературі (і навіть у науковій) серед форм права не зазначаються принципи права. Переважно у відповідних розділах видань йдеться про нормативно-правовий акт, правовий прецедент та міжнародний договір (нечасто згадуються правова доктрина та релігійно-правова норма), а якщо висвітлюється

проблематика вітчизняної правової системи, то виклад матеріалу зазвичай обмежується нормативно-правовим актом. При цьому аргументація зводиться до того, що Україна належить до романо-германської правової системи (до того ж у розумінні Рене Давида, викладеному на початку другої половини XX століття). Однак таке сприйняття форм

права (навіть у межах національної системи права) є доволі обмеженим з огляду на низку фактів. По-перше, теорія права не може зводитись до теорії вітчизняного права, перетворюючись на національну енциклопедію права, особливо з огляду на предмет загальної теорії права. По-друге, теорія правових родин, як уже нами було відзначено, була сформульована на початку другої половини ХХ століття і саме у такому ж її вигляді сприймається зараз вітчизняною правничою наукою. Вона (у національному її сприйнятті) не враховує тих змін, що відбулися у світі протягом наступних більш як 50 років. Зокрема, маємо на увазі становлення сучасного міжнародного права, процеси євроінтеграції, розвиток транснаціональних корпорацій (які суттєво впливають на інтерпретацію державного суверенітету, суб'єктів лобювання у сфері національної законотворчості), визнання багатьма державами пріоритету міжнародного права та юрисдикції міжнародних (як універсальних, так і регіональних) інституцій. По-третє, визнання багатьма державами (у тому числі, Україною) верховенства права як основи національної системи права, проголошення ними напряму на розбудову правової держави, а народу як єдиного джерела влади обумовлює актуалізацію питання саме принципів права як джерела національного права. По-четверте, змінилось саме розуміння закону (нормативно-правового акта) як форми права, який має відповідати принципу правовладдя, бути юридично визначеним тощо (щоб акт набув нормативного характеру, не лише він повинен мати відповідну форму, але і його зміст повинен відповідати принципам права).

Таким чином, наведене вказує на необхідність переосмислення вітчизняного вчення про форми права, зокрема, в контексті сприйняття принципів права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазвичай, як було зазначено вище, принципи права майже не розглядаються як форми права, тому наукових праць, у яких висвітлюється означена тематика, не так і багато. Це переважно наукові статті таких вітчизняних учених, як С. Головатий, О. Гришук, М. Козюбра, А. Кучук, В. Лемак, С. Погребняк, М. Савчин, О. Уварова.

У цьому контексті варто згадати слова О. Гришук про те, що «проблематика принципів права є визначальною у юридичній науці і практиці, оскільки належить до фундаментальних, містить широке коло багатогранних питань, які важко охопити одним загальним підходом чи дефініцією. З одного боку, принципи права відображають духовні, історичні, соціальні, політичні, культурні та інші особливості суспільства, трансформуючи і модифікуючи їх у концентрованому вигляді. З іншого боку, через принципи права відбувається впровадження загальноновизнаних соціальних цінностей у життя, їхня реалізація та застосування у правовій діяльності» [1, с. 16]. Водночас не можемо погодитись з автором щодо важливості «втлення принципів права у законі», особливо за умови розмежування закону та права. Саме цей аспект значно впливає на сутнісний аспект інтерпретації принципів права та сприйняття їх як форми права.

Досліджуючи роль принципів права у правозастосовній діяльності у контексті позитивістського та природного підходів до розуміння права, О. Уварова доходить правильних висновків про те, що «зближення двох типів підходів до праворозуміння дає змогу розглядати принципи права – як ті, що отримали закріплення у статях нормативно-правових актів, так і ті, що такого закріплення не мають – як безпосередній регулятор суспільних відносин, самостійне джерело права, нормативну основу правозастосування» [2, с. 252].

Слушною є теза А. Кучука щодо того, що «принципи є важливим засобом впорядкування суспільних відносин: визначаючи правила поведінки, вони регулюють поведінку людини. Ці правила поведінки є загальними, а не персоналізованими й розраховані на неодноразову реалізацію» [3, с. 26]. Наголосимо на тому, що детально ця

ідея розвивається в іншій публікації зазначеного вченого [4, с. 22–26].

Отже, в окремих публікаціях окремих учених правовим принципам відводиться роль форм права. Саме тому існує необхідність подальшого висвітлення досліджуваної категорії в означеному контексті.

Мета статті. Метою дослідження є висвітлення принципів права як форм права.

Виклад основного матеріалу. Перед початком висвітлення предмета пізнання важливо вказати на певні методологічні основи нашого дослідження. Так, у вітчизняній правничій літературі періодично виникає дискусія щодо співвідношення понять «форма права» та «джерело права», хоча зазвичай під час викладення відповідного матеріалу означені терміни сприймаються як ідентичні за змістом і позначаються як «форма (джерело) права». Так, наприклад, Ю. Делія використовує саме останній термін: «джерело (форми) права у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні (загальнотеоретичний аспект)» [5, с. 12–18]. Як відзначає автор, «джерело (форми) права науковці розуміють як форму зовнішнього виразу норм <...> Таким чином, вживання категорії «джерело (форма) права» означає, що йдеться про джерела права у формальному (юридичному) значенні. <...> Виходячи з того, що під джерелами права розглядають форми, у яких виражена правова норма, можемо виділити як внутрішньо національні, так і міжнародні джерела» [5, с. 12–15].

Наголосимо на тому, що ми не вдаємося в дискусію щодо розмежування зазначених понять (це не є предметом нашого дослідження), водночас інтерпретація слова «джерело» у тлумачних словниках української мови дає змогу дійти висновку, що цим терміном переважно позначаються витoki явища (у нашому випадку – це право). Відповідно, ними можуть бути і самі суспільні відносини, і воля трансцендентного ества. Означене обумовило використання нами саме поняття «форма права» як такого, що вказує на можливі прояви права.

Ю. Тополь вважає, що «право як соціальне явище офіційно формується, існує та розвивається в певній формі, що відповідає фундаментальній ознаці права – формальній визначеності. Форма права показує, яким чином держава створює, фіксує ту чи іншу норму права і в якому вигляді ця норма доводиться до свідомості членів суспільства» [6, с. 149]. Загалом погоджуючись із такою інтерпретацією (за винятком перебільшеної ролі держави та необхідності «донесення до свідомості»), відзначимо, що саме форма вказує на засіб об'єктиваційного вимог права.

У правничій науці під принципами права розуміються ті основоположні ідеї, які визначають зміст і спрямованість правової матерії; ці ідеї визначають «межі правності», є орієнтирами як для суб'єктів правозастосування під час розв'язання правових конфліктів та з'ясування юридичної природи оцінюваної ситуації, так і для громадян у їх повсякденній поведінці.

Детально проаналізуємо останнє твердження, зважаючи на те, що, за гіпотезою нашого дослідження, саме принципи права є тими регулятивними засобами, що використовуються людьми для підтримання правопорядку в соціумі.

Не можна не відзначити, що М. Козюбра цілком правильно зазначив, що «принципи права, як і право, мають недержавне походження. Держава долучилася до їхнього формування лише на певних історичних етапах правового розвитку, коли суто емпіричний процес правотворення та усна форма передачі правової інформації виявилися неспроможними забезпечити надійне нормативно-правове регулювання в умовах ускладнення суспільних відносин та їх зростаючого динамізму» [7, с. 144].

Наведена теза є важливим методологічним підґрунтям сприйняття дійсної природи принципів права, яка не може зводитись до другорядної ролі принципів порівняно з юридичними нормами, зокрема, через необхідність

відображення принципів права у тексті нормативно-правових актів, а також зведення основоположних ідей про право, його сутність та зміст до правових норм. У цьому контексті черговий раз відзначимо наявність такого оксюмору, як норми-принципи як спеціалізована норма – різновид норм права, тому дещо дивною є спроба окремих науковців відшукати законодавче визначення принципів права або навіть запропонувати таку легальну дефініцію (особливо за умови сприйняття принципів як таких ідей, що визначають розвиток системи права, у тому числі законодавства). «Вітчизняне законодавство (в тому числі, галузеве) не дає поняття принципів права. Це породжує відмінності у пропонувані вченими дефініціях, в їх елементному складі, створює труднощі ефективного застосування принципів у правотворчій і правозастосовній діяльності та дає змогу висунути тезу про необхідність вироблення єдиного поняття і закріплення його в законодавстві» [8, с. 33], як зазначає С. Осадчук. Наведена спроба є намаганням заперечити сутність принципів права як основоположних ідей. Саме принципи права визначають вектор удосконалення законодавства, а не навпаки. Зауважимо, що міжнародна правова спільнота відмовилась від формування чіткої дефініції верховенства права, вибравши шлях переліку вимог принципу правопорядку, його складових елементів. Це стосується тільки одного з принципів права.

За результатами загальнонаціонального опитування, що було проведене в Україні з 13 до 20 червня 2019 року в усіх регіонах України фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва разом з Центром Разумкова щодо ставлення до Конституції, 47% громадян не читали Конституції України взагалі; 32% респондентів зазначили, що читали окремі статті Конституції України [9].

Отже, майже 80% громадян не знайомі повною мірою з текстом Конституції України. Про що свідчать ці цифри, особливо з огляду на зазначену необхідність «донесення до свідомості» людей вимог юридичних приписів? Наголосимо на тому, що ми не заперечуємо важливість обнародування текстів нормативно-правових актів (більш того, це вимога принципу верховенства права). Однак проблема полягає не у вимозі опублікування законодавства, а у виконаності приписів юридичних норм. У цьому контексті варто поставити питання про те, чи порушують 80% громадян Конституцію. Слід акцентувати увагу на тому, що йдеться про Конституцію, а не, наприклад, про Лісовий кодекс України чи Повітряний кодекс України (про існування яких навряд чи знає значна частина населення держави). Скільки людей прочитали Кримінальний кодекс України чи Кодекс України про адміністративні правопорушення? Навряд чи більше, ніж тих осіб, що ознайомились із Конституцією. Однак це не означає, що ці люди постійно вчиняють правопорушення (не можна викону-

вати того, що не знаєш, не розумієш). Отже, можна цілком погодитись зі словами А. Кучука про те, що «більшість людей у суспільстві «відчуває» право, навіть не знаючи той чи інший припис прескриптивного нормативного акта (при цьому ми не заперечуємо той факт, що нормативно-правовий припис може відповідати праву, тому людині не важливо віднаходити і читати цей припис)» [10, с. 185].

На нашу думку, саме завдяки принципам права відбувається збереження правопорядку в суспільстві. Навряд чи можна знайти людину, яка не знає про такі принципи (вимоги), як справедливість, рівність, законність. Діючи відповідно до вимог принципів права, людина реалізує вимоги права загалом. «У англійській мові є термін “sense of justice” (відчуття справедливості). Кожному властиве почуття справедливості, яким би помилковим воно не було» [10, с. 134], як зазначає А. Кучук. Наведене підтверджує сприйняття принципів як таких ідей, що визначають зміст і спрямованість розвитку законодавства.

Отже, саме через принципи права право набуває своєї об’єктивності, що вказує на те, що принципи є формою існування права, до того ж більш важливішого за нормативно-правовий акт. Так, якщо закон або окремих його припис не відповідає принципам права (наприклад, принципу верховенства права), то такий закон чи припис не набувають якості «правності», не є регуляторами суспільних відносин. «Суд завжди дотримувався думки про те, що словосполучення «згідно із законом» не просто відсилає до національного законодавства, але й пов’язане з вимогою якості «закону», тобто вимогою дотримання принципу «верховенства права», про що прямо говориться у преамбулі Конвенції» [11], як відзначив Європейський суд з прав людини у справі «Волохи проти України».

Саме у цьому контексті варто відзначити, що за наявності контрадикції між приписом законодавства та вимогами людських прав саме останнім надається пріоритет, що також є складовою частиною правопорядку.

У справі «Круслен проти Франції» Європейський суд з прав людини черговий раз зазначив, що у національному законодавстві має бути міра правового захисту від свавільного втручання державних органів у права людини; закон повинен бути достатньо чітким, щоб дати людині адекватні вказівки на обставини та умови, за яких органи публічної влади наділені цим небезпечним втручанням у право; закон, який надає право на розсуд, повинен визначати обсяг цього розсуду [12].

Висновки. Таким чином, бачимо, що саме принципи права є тими явищами, що визначають зміст і спрямованість національного законодавства; саме через реалізацію у поведінці членів суспільства принципів права досягається стан правопорядку. Саме принципи права є важливою формою існування права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гришук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2015. Вип. 61. С. 16–23.
2. Уварова О. Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського підходів до права. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 244–252.
3. Кучук А. Джерела права: міжнародний і теоретико-правовий аспект. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 14. С. 23–30.
4. Кучук А., Перепьолкін С. Принципи права як категорія внутрішньо державного й міжнародного права. *Право і суспільство*. 2015. Вип. 3. С. 22–26.
5. Делія Ю. Джерела (форми) права у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні (загальнотеоретичний аспект). *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3 (64). С. 12–18.
6. Тополь Ю. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 145–151.
7. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
8. Осадчук С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*. 2012. № 3. Ч. 3. С. 32–37.
9. Конституційні зміни щодо правосуддя: думка громадян України, червень – 2019 / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL https://dif.org.ua/article/konstitutsiyni-zmini-shchodo-pravosuddya-dumka-gromadyan-ukraini-cherven-2019?fbclid=IwAR2R00LxRQ_HclWxz2AXtFAa3NXUwvqq0sxYyS14yRDSb24PzImNOcT0Fb4#XRRrd4eyLm0.facebook.
10. Кучук А. Основи теорії правового поліцентризму: монографія. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
11. Справа «Волохи проти України» (Заява № 23543/02) / Європейський суд з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138#Text.
12. Case of Kruslin v. France (Application no. 11801/85). 24 April 1990. URL <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-57626>.